

КУЛТЪТ НА АРТЕМИДА В ЗАПАДНОПОНТИЙСКИТЕ ГРАДОВЕ VII в. пр. н. е. — III в. н. е.

ТОТКО СТОЯНОВ

Рецензент: *Златозара Гочева*

Редактор: *Маргарита Тачева*

*Тотко Стоянов. КУЛТЪТ НА АРТЕМИДА В ЗАПАДНО-ПОНТИЙСКИТЕ ГОРОДА
VII в. до н. е. — III в. н. е.*

Статья является первой попыткой более полного исследования культа Артемиды в указанном районе. Для этой цели были анализированы известные прямые и косвенные источники. Интерпретация культа органически связана с его характером в метрополиях и ведущих полисах, таких как Афины, а также с особенностями исторического развития культа богини в Греции в целом. Исследование показывает иконографическое и идейное сходство культа в колониях на нынешнем болгарском побережье с культом ионийских и дорийских метрополий, а некоторые данные указывают и на прямое культурно-религиозное влияние Афин. Артемиды появляется чаще всего как Фосфорос, в неразрывной связи с Гекатой — проявление одной ее сущности, а в Месамбрии выступает и в роли Сотеиры, которая синкретизируется в эллинистическую эпоху с Изидой. В многоликом образе Артемиды явственно проступают черты древней Великой богини, покровительницы морских деятельности.

Totko Stojanov. THE CULT OF ARTEMIS IN WESTERN CITIES OF PONT (7 TH CENTURY BC—3RD CENTURY AD)

The study is the first of its kind to attempt at a more comprehensive study of the cult of Artemis in the western cities of Ponth on the basis of familiar direct and indirect sources. The interpretation of the cult is organically related to its manifestations in the metropolises and the leading polises, such as Athens, as well as to the peculiarities in the historical development of the cult of the Goddess in Greece, as a whole. The study reveals the iconographic and ideological similarity between the cult in the colonies along the present-day Bulgarian coast and that in the metropolises of Ionia and Doria; some facts suggest even a direct cultural and religious influence of Athens. Artemis manifested herself most often as Phosphoros, inextricably bound up with Hecate — an expression of a part of her essence, and in Messambria emerged also as Soteira, merging herself with Isis in the Hellenistic epoch. Behind the multilateral image of Artemis the features of the ancient Great Goddess show through — Mistress of Life and Death, the Moon Goddess, patroness of marine activities.

Известно е, че гръцките градове-колонии възникват по западния бряг на Евксинския Понт (Черно море) като резултат от втората колонизационна вълна през VII—VI в. пр. н. е. Разкопките и проучванията през последните 40 години допринесоха за изграждане на сравнително добра представа за политическия, икономическия и културния живот в гръцките полиси по днешния български черноморски бряг. Много от придобитите паметници хвърлят светлина върху характера на религиозния живот като цяло и на отделни култове в тези полиси и в основаните от тях по-малки селища. До този момент обаче няма проучване, в което на базата на известните вече паметници от различен характер да се изгради общата картина на култа към Артемидата в гръцките селища по тракийския бряг. А важноста на подобна тема се определя от нерешения окончателно проблем за отъждествяването на тракийската богиня Бендида с Артемидата. Това мнение, формулирано от Г. Кацаров¹, се приема и до днес от много съвременни автори безкритично. В този смисъл проучването на най-ранните паметници и като цяло на паметниците от доримската епоха, свързани с култа към Артемидата, би дало основа за по-верен отговор на въпроса, дали този култ прониква в Тракия още в периода на възникване на гръцките селища по тракийския черноморски бряг и асимилира култа към Бендида и дали в многобройните паметници на Артемидата и Диана от римската епоха може да се види, както се приема от мнозина², под образа на гръцко-римското божество тракийската Бендида. Резултатите от проучването за черноморските колонии биха подсказали състоянието на нещата и при полисите по тракийския бряг на Егейско и Мраморно море, за които данните са по-оскъдни.

Изясняването, доколкото е възможно на този етап, на култа на Артемидата в Западнопонтийските колонии в границите на днешния български бряг от периода на възникването им до римската епоха е цел на тази работа. Въпреки че Византион остава извън посочения териториален обхват, приемаме, че разглеждането на данните за култа на Артемидата там би спомогнало за изясняването му в гръцките полиси от нашия бряг.

Вероятно най-ранното сведение за изучавания култ в тази мегарска колония дължим на Херодот. От него научаваме, че жителите на Византион издигнали голям мраморен алтар на Артемидата Ортосия от двете колони, които Дарий издигнал, стъпвайки на европейския бряг³. Алтарът вероятно е съществувал още преди средата на V в. пр. н. е. Епитетът на богинята, Ортосия, напомня известния култ на Артемидата Ортия (Ортосия) в Спарта и подсказва, че той вероятно е бил характерен и за други дорийски области.

В календара на Византион фигурират месеците Артемисиос и Еуклейос⁴. Името на втория подсказва, че богинята вероятно е била почитана тук и с епитета Еуклейя.

Най-многобройни обаче са данните, свързани с Артемидата Фосфорос. Предполага се, че храм на Артемидата с този епитет е съществувал поне от елинистическата епоха⁵. В монетосеченето на Византион редица емисии свидетелствуват за този аспект на богинята. Специалистите обръщат внимание на серия изображения върху монетите от императорската епоха, при които е представена богинята в дълъг хитон, в енергично движение

¹ Kazarow, G. *Thrace Religion*. — RE, VI A, 1936, kol. 505—508.

² Срв. Jurukova, J. *Die Münzprägung von Deultum*. Berlin, 1973, p. 40; Султов, Б. Павликенският край през античността. — В: Павликеи и павликенският край. С., 1977, с. 57; История на град Враца от древността до Освобождението. С., 1976, 64—65; История на Габрово. С., 1980, с. 24 и др.

³ Herodoti *Historiae*, IV, 87, recognovit Carolus Hude. Ed. tertia. Oxonii, 1927.

⁴ Wernike, K. *Artemis*. — RE, II, 1, 1895, kol. 1408.

⁵ Пак там, кол. 1401.

Обр. 1. Оброчен релеф на Артемида Сотеира от Мегара

наляво (или надясно), с две къси факли в ръце⁶. Характерът на изображението подсказва, че то не принадлежи на римската епоха, нито е конвенционално. Най-вероятно в тези емисии е представено древно статуарно изображение на Артемида Фосфорос. С пълно право П. Колар и П. Дюкрей напомнят за класическия архетип на Артемида Сотеира в метрополията Мегара⁷. Достатъчно е да сравним мегарския релеф от IV в. пр. н. е. (обр. 1)⁸ с изображението от монетата, за да се убедим в това. С Артемида Фосфорос Е. Шьонерт-Гайс свързва и византийските емисии от предримската и римската

⁶ Мушмов, Н. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912, № 3325, табл. XVII₁₁, определя богинята като Деметра. Срв. Schönert-Geiss, E. Die Münzprägung von Byzanzion. Berlin, 1972, T. 2, 35—36, nn. 1454—1455, 1528, 1568, 1667, 1691.

⁷ Collart, P., Ducrey, P. Philippos I. Les reliefs rupestres. — BCH, suppl. II, 1975. 211—212.

⁸ Daux, G. Cronique des fouilles en Grèce 1957. — BCH, LXXXII, 1958, II, p. 692, fig. 37. Мястото на намирането на релефа е недалеч от водоема, построен от мегарския тиранин Теаген, а древният храм, в който се намирала бронзовата статуя на Артемида Сотеира, според съобщението на Павзаний (I, 40, 1—2) бил съвсем наблизо. Разбира се, оригиналната статуя вероятно е притежавала характерните черти на раннокласическото изкуство.

епоха с изображение на полумесец и звезда. Някои от тях са комбинирани с аверс, представящ бюст на Артемида надясно, с лък и колчан зад гърба⁹.

Приведените данни ясно свидетелствуват за присъствието във Византион на донесения от родината древен култ на Артемида с многостранни функции, запазил този си характер вероятно до края на античността.

*Аполония**. Това е една от най-старите милетски колонии в басейна на Черно море. Естествено е и тук според съществуващата практика колонистите да донесат от метрополията главните отечествени култове, сред които, както показват изследванията, главно място заемат тези на Аполон и Артемида¹⁰. За съжаление преките свидетелства за интересувания ни култ са незначителни поради липсата на по-големи проучвания на територията на самия град.

Единственият засега пряк източник е откритият случайно в началото на века фрагмент от чернофирнисов съд с графито: Καβίρις Ἀρτέμι Πυθεία. Паметникът може да се датира най-късно към края на IV в. пр. н. е.¹¹ С този епитет Артемида била почитана в Дидима и въпреки че паметникът и данните за подобен култ в Кизик и Олбия са по-ранни, се предполага, че в колонии те той е пренесен от метрополията¹².

Косвените данни са от различен характер. Досега няма доказателства в местния календар да е съществувал месец Артемизион, както в милетския, при все че Аполония е йонийска колония. Затова пък в интересния за политическата история на града надпис от края на III—II в. пр. н. е., където е споменат и тракиецът Котис, се посочва месец Мунихион¹³. Нито в милетския, нито в календарите на която и да е от милетските колонии не се среща този месец. Той е характерен за календара на Атина. Според Ю. В. Виноградов и А. С. Русева този факт се дължи на включването на Аполония в Атинското архе през V в. пр. н. е.¹⁴ Н. Ерхард също приема тази хипотеза като най-вероятна¹⁵. От гледна точка на култа това би означавало, че в Аполония е била почитана Артемида Мунихия. В Атина празникът ѝ на шестнадесети Мунихион обединил в себе си частния и държавния култ, тъй като на тази дата освен ритуалите в чест на богинята на пълнолунието, извършвани от жените, била отбелязвана и годишнината от Саламинската победа. В празника участвували и ефебите¹⁶. Тук може да се съзре двойката роля на богинята и като покровителка на подрастващите, които преминават в редиците на мъжете-войни, и стават щит на държавата. Връзката на Артемида Мунихия със Саламинската битка насочва към връзка с морето. Проучванията показват, че не само в Мунихий, но и в много други пристанища Артемида била главна богиня-покровителка (т. е. Сотейра), свързана с мореплаването и риболова. В тази връзка тя била почитана и като

*Следва изложение на данните, свързани с полисите от българския бряг, разгледани в последователност от юг на север.

⁹ Schönert-Geiss, E. Цит. съч., с. 36, № 1315—1318, 1355; Срв. Мушмов, Н. Цит. съч., № 3209, 3233, табл. XVI₂₁, № 3272, 3274, 3276, 3315.

¹⁰ Ehrhardt, N. Milet und seine Kolonien. — Europäische Hochschulschriften, Reihe III, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften. Frankfurt am Main — New York, 1983, Т. 206, р. 148, lit.

¹¹ Миков, В. Разкопки в Созопол. — ИБАИ, 3, 1925, с. 240; Блаватская, Т. В. Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э. М., 1952, с. 253, № 21.

¹² Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 148, 153, бел. 649—650.

¹³ Mihailov, G. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Т. 12. S., 1970, No 469 bis, р. 397—398.

¹⁴ Виноградов, Ю. В., А. С. Русева. Култ Аполлона в Ольвии. Исследования по античной археологии в Северном Причерноморье. Киев, 1980, с. 379.

¹⁵ Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 117, бел. 216—222.

¹⁶ Deubner, L. Attische Feste. Berlin, 1966, 204—207; Nilsson, M. P. Geschichte der griechischen Religion. München, 1941, I, р. 456, ann. 4.

богиня на благоприятното време и ветровете, способна да потопява или спасява корабите. Този аспект има пряка връзка с изявата ѝ като богиня на заливите и убежищата за моряци — Артемида Лимне, Лимнитис (от λιμήν — залив)¹⁷. Такива функции на Артемида в Аполония, която според изворите разполагала с две големи и удобни пристанища, биха били и естествени, обективно обусловени. Според бронзовото монетосечение на Аполония има една рядка емисия, върху чийто реверс са представени две факли¹⁸. Възниква въпросът, дали това изображение може да се свърже с култ на Артемида Фосфорос, или на Артемида Мунихия в Аполония.

Бихме обърнали внимание на някои факти, които, взети заедно, подсказват, че в Аполония култът на Артемида е имал определено място, като едновременно с това е притежавал вероятно и своята специфика. Тя се е обуславяла и от ранното основаване на града — 610 г. пр. н. е., според литературната традиция. Периодът VII—VI в. пр. н. е. се характеризира с определена тенденция в развитието на образа на „Господарката на животните“ (Πότνια θηρῶν) към този на определената в литературната традиция идейна и иконографска представа за Артемида¹⁹. Безспорно този процес е имал място и в религията и изкуството на архаичната Аполония, свързана силно с източнотръкския свят през този период. Тогава в изкуството на Милет се откроява особено типът на седнала богиня, разпространил се в целия гръцки свят. От този тип са известни статуи на Артемида и от Дидима, и от Милет²⁰. Както подчертава А. С. Русяева, „този синкретичен образ на Артемида — Кибела е известен не само в Оливия, но и в Причерноморието“²¹. Следователно в образа на женските фигури от трите каменни стели и теракотовите статуетки от некропола на Аполония и града, датирани VI—V в. пр. н. е.²², бихме могли да търсим идеята и за архаичната Артемида. За паралел и илюстрация могат да се приведат теракотовите статуетки от архаичното светилище на Артемида в Тасос²³.

Във връзка с тази иконография ще се обърнем към една група данни, свързани с ранната история на Милет. Според античната традиция начело на преселниците, създали града, стоял атинянинът Нелей, син на Кодър. Той направил Артемида покровителка на колонистите и затова в Милет била почитана Ἀρτεμις Ἡγεμόνη τοῦ Νηλέως²⁴. Изследванията показват, че тази атическа версия е по-късна и всъщност се отнася за Нелей от Пилос. Това е в подкрепа на изворите, свидетелстващи за потока преселници от Месения, Аркадия или по-общо — от Пелопонес. Един от доводите за горното са сочените като изконни месенски имена, например Kresphontes, засвидетелствувани в ономастиката на Милет и колониите му. Сред тях е и Аполония с данните за един Кресфонтес в надгробен надпис от V—IV в. пр.

¹⁷ Лимен означава още пристанище, убежище; Gruppe, O. Griechische Mythologie und Religionsgeschichte. München, 1907, p. 1294.

¹⁸ Мушмов, Н. Цит. съч., № 3153.

¹⁹ Nilsson, M. P. Цит. съч., 286—287; Spartz, E. Das Wappenbild des Herrn und der Herrin der Tiere in der minoisch-mykenischen und frühgriechischen Kunst. München, 1962, p. 6 sqq.

²⁰ Кобылина, М. М. Милет. М., 1965, с. 124, рис. 44_{1,2}; Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 148, бел. 569.

²¹ Русяева, А. С. Земледельческие культы в Оливии догетского времени. Киев, 1979, с. 101.

²² Гълъбов, Ив. Нови паметници на аполонийската пластика. — В: Сб. в чест на К. Шкорпил. С., 1961, 223—230, фиг. 1—2, 5—6; Дремсизова, Цв. Теракоти от некропола на Аполония. — В: Аполония. С., 1963, с. 275, № 801 сл.; Лазаров, М. Окръжен музей Бургас. С., 1967, № 55.

²³ Daux, G. Цит. съч., 808—814, фиг. 5—6.

²⁴ Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 148. По археологически данни заселването на Милет се поставя към XI в. пр. н. е.

н. е.²⁵ Важни данни за тази насока привежда С. Я. Лурье. Той обръща внимание на съобщението на Павзаний (VIII, 37, 1), че недалеч от градчето Азия в Аркадия, между по-късните градове Мегалополис и Ликосура, някога се намирал храм на Артемида Хегемоне (Водителка, Предводителка). На мястото на древната Азия е открита статуя на седяща богиня с архаичен надпис (отдясно наляво), даващ възможност да се разбере, че се касае за богинята Хегемоне. Данните за култ на Артемида в този аспект в Магнезия, Ясос и самия Ефес²⁶ подкрепят тезата за значимостта в Йония на културно-религиозното наследство, в случая в култа на Артемида, за преселниците от Пелопонес. Приведените данни подкрепят и предположението, че в милетската скулптура се отразяват, от една страна, вероятно местни, малоазиатски традиции, а от друга — микенски. Казаното дотук за Артемида Хегемоне подсказва евентуалната роля на богинята и пряко в процеса на колонизацията.

Към косвените свидетелства за даден култ обикновено се причисляват и теофорните имена. В четири надгробни паметника от V—IV в. пр. н. е. Артемидор е бащино име²⁷. В тази връзка Н. Ерхард обръща внимание на доста многобройните имена, изведени от Хеката, като Хекатей (пет пъти), Хекадор, Хекатоним, Хекатоанаса²⁸. Особено интересно с втората си съставка е последното име. Появата на епиграфиката на Аполония дава възможност и тук както в метрополията да се предполага процес на асимилиране през VI—V в. пр. н. е. на култа на малоазиатската богиня в гръцката религия и преди всичко с Артемида.

В Милет Артемида била почитана заедно с Аполон, Лето и Зевс. Това олимпийско семейство е сравнително късна формация. Божествената четворка е засвидетелствувана с един фриз и в Хистрия, колония-сестра на Аполония. Следователно под тази форма на почитане трябва да се очакват и паметници от Аполония²⁹.

Към вероятните паметници на култа от класическата и елинистическата епоха може да се причисли една теракотова главичка (вис. 6,3 см), съхранявана в Лувър и датирана от И. Фрел в последната четвърт на IV в. пр. н. е.³⁰ От размерите ѝ може да се съди, че приблизителната височина на статуйката е била над 30 см. Това подкрепя вероятността фрагментът да бъде от статуйка на Артемида. Още повече, че прическата тук е с характерен малък кок, особено типична за паметниците на тази богиня от края на V и през целия IV в. пр. н. е.

Накрая ще посочим нашето предположение, че вероятно светилището на Артемида се е намирало на о. Св. Иван, в близост до храма на брат ѝ Аполон, с прочутата му бронзова статуя, дело на Каламис. Тук нямаме възможност да се впускаме в подробно излагане на аргументите в подкрепа на изказаното мнение. Досегашните тези за мястото на храма на о. Св. Кирик и на полуострова страдат от основни недостатъци³¹.

²⁵ Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 182; Mihailov, G. Цит. съч., № 449.

²⁶ Лурье, С. Я. Язык и культура Микенской Греции. М. — Л., 1957, 209—210, лит.

²⁷ Mihailov, G. Цит. съч., № 401, 407, 418, 448.

²⁸ Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 175, бел. 922.

²⁹ Данов, Хр. Към старата история на Созопол, Западното черноморие и Тракия. — ИБИД, 22—24, 1948, с. 189, лит.

³⁰ Frel, I. Monuments d'Apolonie Pontique au musée du Louvre. — ИАИ, 23, 1960, № 38, фиг. 6.

³¹ Герасимов, Т. Статуята на Аполон от Каламис в Аполония на Черно море. — ИИМ — Бургас, 2, 1965, с. 8. Авторът правилно отхвърля предположенията за мястото на храма на

Анхиало. Градът е дъщерна колония на Аполония и се предполага, че е основан през V в. пр. н. е.³² Местото на предримското градче не е още напълно уточнено и засега от него няма по-значителни паметници. Поради това няма преки данни и за култ към Артемида, какъвто би трябвало да се предполага въз основа на неговото очертано вече значително място в религиозния живот на Милет и Аполония. Градът нараства чувствително в края на елинистическата епоха и през римската получава статут на колония и е един от големите градове в провинция Тракия. Това подсказва, че наред с новите тенденции в култа към Артемида (Диана) в императорската епоха тук са се запазили и особености, наследени от класическата и елинистическата епоха. На тази мисъл навеждат някои емисии от колониалните монети на града. В една от тях, сечена при Антонин Пий (138—161), може би е представена Артемида Елафеболос (Еленобийца). Богинята е изобразена като ловджийка, с късо облекло (?), в ход наляво, със стрела в дясната ръка, хванала елен за рогата³³. Такъв тип не е известен за други градове от Тракия и Мизия и по всяка вероятност емисията представя местен паметник, който, разбира се, може да бъде реплика от римската епоха на класически или елинистически архетип. Интересен и нетрадиционен образ представя друга емисия от времето на Гордиан III (238/239—244). Богинята е изобразена права наляво, с патера в дясната ръка и с лък в лявата; вдясно от нея е изобразена птица³⁴. Този паметник ни връща към някои образи на Артемида от края на архаичната и началото на класическата епоха, когато постепенно едни от най-характерните атрибути на *Pótnia θηρών* — водните птици, изчезват. Един лекит от Ермитажа (ок. 490 г. пр. н. е.) ни представя богинята с лебед пред нея (обр. 2)³⁵. Не е невъзможно посочената монетна емисия да възпроизвежда местен статуарен или анаглифичен паметник на Артемида от предримската епоха. Лунният сърп и трите звезди пък от емисия, сечена при Комод (180—192), може би свидетелствуват за култ на Фосфорос, ако се приеме интерпретацията на подобни емисии в нумизматиката на Византион.

Месамбрия. Приема се, че градът е създаден от преселници от Византион, Калхедон и Хераклея Понтийска през втората половина на VI в. пр. н. е.³⁶ Логично е и тук да се проявяват сходни форми на изява на култа, както в Мегара и посочените нейни колонии — например както във византийския, така и в месамбрийския календар са засвидетелствувани месеците Артемисиос и Еуклейос³⁷.

О.Св. Кирик, но пък го поставя на най-високата точка, в скалистия североизточен край на Аполонийския полуостров. Неприемлив е доводът за грешки в съобщенията на Плиний и Страбон, че статуята и храмът са на островче, където се е намирала част от Аполония. О. Св. Иван с голям по площ колкото полуострова, а проучванията в последните години показваха, че на южния му бряг е функционирало пристанище. Пълното излагане на всички данни и аргументи в полза на хипотезата, че първоначалният теменос със светилището или светилищата на Аполон и Артемида се е намирал там, е предмет на отделно изследване.

³² Mihailov, G. Цит. съч., 323—324.

³³ Мушмов, Н. Цит. съч., № 2778.

³⁴ Пак там, № 2944.

³⁵ Тревер, К. В. Краснофигурный лекиф с изображением Артемиды. — ИРАИМК, 1922, 2, с. 275, с. 279, рис. 6, табл. XXVI. Срв. Колпинский, Ю. В. Великое наследие античной Эллады. М., 1977, илл. 219. Авторът се е заблудил от изображения лебед и отнася образа към Афродита. Всъщност този паметник показва един от последните етапи на прехода от „Господарката на животните“ към класическата Артемида. От изображенията на животните, фланкиращи богинята, сред които често фигурират водни птици, тук е останал само един лебед.

³⁶ Mihailov, G. Цит. съч., 255—257.

³⁷ Wernike, K. Цит. съч., кол. 1408; Mihailov, G. Цит. съч., № 308 novies. Приемаме, че собственото име на Еуклейон е косвено свидетелство.

Обр. 2. Лекит с изображение на Артемиди и лебед

Съвсем наскоро бе публикувана една мраморна статуя от Месамбрия³⁸. В публикацията се изказва предположението, че статуята изобразява Тюхе и е реплика на статуята, която Праксител изваял за храма ѝ в Мегара. Във връзка с паметника от Месамбрия авторът поставя някои изображения върху местните бронзови монети от II в. пр. н. е. с глава на жена с крепостна корона³⁹. На монетите обаче богинята е с покривало, каквото липсва при статуарния паметник. От друга страна, е трудно да се види в статуята реплика на Праксителева творба. Едно сравнение със статуята на Артемиди, която Праксител създал за Китион, и където богинята е също в дълъг хитон, показва основно различие в постановката на тялото. Докато фигурата на богинята от Месамбрия е изправена и изразява сдържаност и твърдост дори, в паметника от Китион се чувства мекоta, която придава на фигурата изразения „хиазмус“. Това, както и наличната информация от религиозните паметници от Месамбрия и дорийските черноморски колонии позволява друга интерпретация на паметника. Според нас статуята е изобразявала Артемиди с две факли (Фосфорос — Сотейра). Както бе посочено по-горе, тази иконография е характерна за Византион и по всяка вероятност има за прототип статуята на Сотейра, създадена от Стронгилон за Мегара. Бихме

³⁸ Чимбулева, Ж. Антична статуя на жена от Месамбрия. — Археология, 1982, № 3—4, 37—39. обр. 1а-б.

³⁹ Пак там, с. 39, бел. 7. Монетата вж. у Герасимов, Т. Неиздадени автономни монети от Месамбрия на Черно море. — ИИМ—Бургас, 1, 1950, с. 29, № 29, обр. 7.

могли да сравним статуята от Месамбрия с приведения вече като паралел релеф от Мегара (обр. 1). И двата паметника са от IV в. пр. н. е. и освен сходството в начина на препасване на хитона особено важно е да се посочи наличието и в двата случая на падащото отзад наметало с богати дипли. Богинята от Месамбрия обаче е представена в по-спокойна поза. Позициите на ръцете са разменени. В това отношение нашият паметник е по-близо до богинята, изобразена заедно с още шест божества върху мегарски релеф от прехода между V и IV в. пр. н. е., представена статично, с факли в двете ръце⁴⁰.

Освен гореспоменатите монети с глава на богиня с крепостна корона, в нумизматиката на Месамбрия са известни монетни типове с изображение на женска глава с панделка надясно, известни в литературата и като „глава на амазонка“⁴¹. Т. Герасимов предложи, че в нея бихме могли да видим „нимфата — покровителка на града“⁴². Като прибавим емисията с глава на богиня с крепостна корона, за която Т. Герасимов със сигурност смята, че е отсечена по някакъв тържествен повод, знаменателен е фактът, че „нимфата“ е върху лицето, а Атина върху opakото на горната емисия. С право Т. Герасимов приема, че Атина вероятно трябва да се схваща като Сотейра, както е назована в посвещение на шестте стратежи на Месамбрия от I в. пр. н. е.⁴³ Възниква идеята, че освен общогръцката олимпийска Атина, приобщена към града чрез епитета „спасителка“, „закрилница“, месамбрийците почитат и друга, само тяхна покровителка. Изобразяването на женска глава с панделка, с диадема, с крепостна корона и пр. е особено характерно за монетите на друга дорийска понтийска колония — Херсонес Таврически. При тях това е главната богиня на града Партенос, специфична хипостаза на Артемидата⁴⁴. Иконографията ѝ се вместила напълно в тази на Артемидата. В някои емисии зад главата ѝ не се представят лък и колчан⁴⁵. Така е примерно и при дидрахмите на Стимфала от 362 г. пр. н. е.⁴⁶ В емисия на Херсонес от 120—110 г. пр. н. е. е представена глава на богинята с крепостна корона, лък и колчан отзад. Крепостната корона я представя като богиня на града — Тюхе⁴⁷. Пак с крепостна корона виждаме бюст на Артемидата върху монети на фригийския град Апамея от 133—48 г. пр. н. е.⁴⁸ По-късно, през императорската епоха, сред разнообразните типове на Артемидата в емисиите на Филиппопол богинята е представена права, с разлистен дълъг клон (според Н. Мушмов факла) в дясната ръка и лък в лявата. На главата има крепостна

⁴⁰ За статуята от Китион вж. Lavedan, P. *Dictionnaire de la Mythologie et des Antiquités Grecques et Romaines*. Paris, 1931, p. 110, fig. 118; За мегарския релеф вж. Blümel, C. *Katalog der griechischen Sculpturen des fünften und vierten Jahrhunderts v. Chr.* Berlin, 1928, 58—59, K 82, Taf. 71.

⁴¹ Мушмов, Н. Цит. съч., № 3978, табл. XXIV₁₃ и XXIV₁₅; Срв. Герасимов, Т. Цит. съч., 27—28, № 23—28, обр. 6, табл. IV.

⁴² Пак там., с. 28.

⁴³ Пак там., с. 29; Mihailov, G. Цит. съч., № 326 bis.

⁴⁴ Мещеряков, В. Ф. Про похождения култу Диви у Херсонеси Таврикому. — ВХУ, № 94, История, вып. 7, 1973, 65—73.

⁴⁵ Анохин, В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). Киев, 1977, с. 134, № 1—7, табл. I и др.

⁴⁶ Lange, K. *Köpfe auf griechischen Münzen*. — *Die Antike*. T. 18, Hft. 3, 1942, p. 201, Abb. 27.

⁴⁷ Анохин, В. А. Цит. съч., с. 146, № 179—181, табл. XII; Герлови́на, Ф. И. К вопросу о херсонесской статуе Девы. — *Сообщения Херсонесского музея*, вып. III, 1963 (Симферополь), с. 31.

⁴⁸ *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum*. — *Phrygia*. I, Copenhagen, 1948, nn. 186—194, pl. 6.

корона⁴⁹. От казаното дотук може да се предположи почитането на Артемида Фосфорос в Месамбрия и като Партенос (Тюхе), явяващо се характерно за култа в дорийските области⁵⁰. Това намира допирни точки и с данните за месец Еуклейос в календарите на Месамбрия и Византион. Почитаната като Еуклейя, Артемида била свързана с предбрачните церемонии⁵¹.

Интересни данни ни дават монетите на Неапол (Кавала) на Егейско море от V в. пр. н. е. Върху тях е изобразена главата на главната богиня на града, наричана също Партенос. Специалистите са категорични, че богинята Партенос е различна от Атина Партенос⁵². Голямата близост в аспектите на Атина и Артемида не е учудваща — в култа на двете богини е ясен до голяма степен процесът на успоредно развитие на основата на древните минойско-микенски богини — Потнии, които през класическата епоха са двете девствени въоръжени богини. Епитетът Партенос принадлежи еднакво и на двете. Показателен факт за близостта във функциите и характера на развитието на култовете им се наблюдава по времето на Пизистратидите, когато на атинския Акропол Артемида Браурония започва да дели свещения теменос с Атина. Изглежда, че тази генетична близост⁵³ е обективната основа за появата на паметници по-късно и в Италия, а и през императорската епоха, в които двете богини са съединени в една — Диана — Минерва⁵⁴.

За определянето на характера на проучвания култ в Месамбрия може да бъде привлечено и изказаното предположение, че монетните печати за тетрадрахмите, а вероятно и за бронзовите монети на Кабиле са били изготвяни в Месамбрия⁵⁵. Както е известно, фигурката на Артемида Фосфорос върху посочените тетрадрахми е идентична с тази от някои емисии на бронзовото монетосечение на Кабиле⁵⁶. Би могло да се предположи, че месамбрийските гравьори са имали пред себе си модел от Месамбрия. Наскоро Д. Драганов предложи теза, според която между 325 и 315 г. пр. н. е. в Кабиле била организирана монетарница на Александър Велики. Сечените в нея драхми и тетрадрахми авторът разграничава на базата на отличителния знак — фигурка на Артемида с две дълги факли. От иконографска гледна точка в светлината на изложеното дотук идеята на Д. Драганов е защитима. Но вероятно ще трябва да се приеме, че гравьорите — „изкусно обучени елини, доведени от македонската администрация от гръцки градове с развита

⁴⁹ Мушмов, Н. Античните монети на Пловдив. — ГНБМ, 1924, № 441, табл. XI, АИМ София инв. № 4850.

⁵⁰ Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 149, бел. 588—592.

⁵¹ Séchan, L., P. Lévêque. Les grandes divinités de la Grèce. Paris, 1966, p. 357, not. 91.

⁵² Collart, P. Philippos ville de Macédoine. Paris 1937, 109—111, pl. XXI₁₁₋₁₂.

⁵³ Тази близост е добре доловена и изтъкната от Томсон, Дж. Исследования по истории древнегръцеского общества. Доисторический Эгейский мир. М., 1958, 253—278, особ. 277—278. Но начинът, по който авторът довежда с пеласгите в Гърция Атина и Артемида, е неприемлив при днешното състояние на информацията ни за етнокултурните процеси в Егейския басейн в края на II — началото на I хил. пр. н. е.

⁵⁴ Salac, A. Inscriptions du Pangée et de Philippos. — BCH, XLVII, 1923, n. 24, fig. 5; Цончев, Д. Новооткрити страни от Търновския музей. — ИАИ, 7, 1933, 395—396, № 3, обр. 150.

⁵⁵ Герасимов, Т. Где са сечени монетите на Кавар, келтски владетел в Тракия. — ИАИ, 22, 1959, с. 114; Карайотов, Ив. Монетосеченето на Месамбрия. — Юбилейна сесия 25 години Несебър град-музей, 16—17. VI. 1981 г. Изследванията през последните години показват твърде интензивните икономически връзки между двата града от IV в. пр. н. е. нататък. Вж. Велков, В. Тракийският град Кабиле. — Векове, 1982, № 1—2, с. 16; Драганов, Д. Към търговските връзки на Кабиле през V—III в. пр. н. е. по нумизматични данни. ИБИД, 34, 1982, с. 6, 8, обр. 2 и прил. табл.

⁵⁶ Драганов, Д., Ж. Попов. Бронзовото монетосечение на Кабиле. — Кабиле. Т. 1. С., 1982, с. 23, 28, № 44—94, табл. IV—VII, № 95—120, табл. VIII—IX.

Обр. 3. Релеф на стратезите от Месамбрия

монетна традиция“, ще са от Месамбрия, а не от много по-далечните Лампсак, Перинт и пр.⁵⁷ Разгледаната по-горе статуя от Месамбрия, датирана във втората половина на IV в. пр. н. е., гарантира до голяма степен възможността изображенията от Александровите тетрадрахми и драхми да имат конкретен статуарен модел (ако в Месамбрия не е съществувал и по-ранен, и по-близък до мегарската Сотейра паметник). Изображението на Артемида Фосфорос в монетите от тип В на Кабиле, датиран около средата на III в. пр. н. е.⁵⁸, е абсолютно в схемата на сребърните емисии от IV в. Много е вероятно археологическите проучвания на Кабиле да решат тези проблеми в близките години в положителна или отрицателна посока.

Няколко паметника от различен характер от късната елинистическа и от римската епоха, допълвайки се взаимно, дават сравнително богата информация за характера на култа към Артемида в Месамбрия през посочения период: един хекатейон от II в. пр. н. е.⁵⁹; мраморен релеф от края на II—I в. пр. н. е., представящ шестимата стратези на града и граматевса по време на жертвоприношение в светилище (обр. 3)⁶⁰; пет надписа, свързани с култа на Сарапис и Изиди от III—II в. пр. н. е. — I в. н. е.⁶¹; мраморна надгробна плоча на Юлия от II—III в. (обр. 4)⁶²; колониална монета, сечена при Гордиан III, с изображение на Артемида и Сарапис⁶³.

⁵⁷ Драганов, Д. Кабиле и монетосеченето на Александър III. — Археология, 1982, № 3—4, с. 22.

⁵⁸ Драганов, Д., Ж. Попов. Цит. съч., с. 31.

⁵⁹ Лазаров, М. Цит. съч., № 70 (сега в експозицията на Националния исторически музей).

⁶⁰ Венедиков, Ив. Три забележителни паметника от Несебър, — Векове, 1972, № 6, 62—63, обр. 1.

⁶¹ Тачева-Хитова, М. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. — IV в. н. е. С., 1982, 45—48, № 42—45 и с. 56—59, № 54.

⁶² Mihailov, G. Цит. съч., с. 306, № 345.

⁶³ Мушмов, Н. Античните монети ..., № 3994.

Обр. 4. Надгробна плоча на Юлия Хеката от Месамбрия

Високите калатоси на фигурите и факлите, ойнохое и фиалата, държани от двете крайни фигури в хекатейона от Несебър, имат добър паралел—памятник от Лариса, Тесалия (в Националния музей в Копенхаген). Той е датиран към III—II в. пр. н. е., но възхожда към образци от IV в. пр.

н. е.⁶⁴ Приблизително към същото време се отнася и известният релеф от сбирката Метерних, произхождащ от Егина, при когото се откриват същите атрибути⁶⁵. Според нас хекатейонът, изобразен върху високата ара на втори план, вляво, в релефа на стратегите, би могъл да бъде сравнен със статуарния. Въпреки че релефът е очукан, там личат факлите в левите ръце, високите калатоси и даже формата на колоната, около която са обединени трите фигури на хекатейона. Ако се отчете пропорционалното съотношение на хекатейона спрямо фигурите на стратегите, се вижда, че размерите на двата сравнявани паметника са твърде близки. Следователно би трябвало да се предполага, че дори статуарният паметник да не е същият, изобразен в релефа, то те поради сходството си и близката датировка са създадени по един или твърде близки образци. Ив. Венедиков обръща внимание на друг важен факт. Върху постаментата на хекатейона от месамбрийския релеф има надпис. В първата публикация на релефа от четенето IZIAI той заключава, че целият релеф е „оброчен дар, посветен на гръцката богиня на смъртта Хеката, наречена с египетското си име Изиди, от страна на стратегите“ на Месамбрия⁶⁶. В по-новата публикация надписът е ревизиран и се предава като IZQN , но остава мнението, че паметникът е „посветен в Изидон“⁶⁷.

Наскоро обаче в нашата литература бе обърнато внимание на известния в чуждата литература факт, че към II в. пр. н. е. в Егейския басейн се наблюдава сближаване между Изиди и Артемида. Характерен пример за този процес се явява посвещение на Артемида именно с епитета Фосфорос в Серапейона в Делос⁶⁸. Струва ни се, че и разглежданият релеф се вмести сред паметниците на този синкретизъм. Тази особеност на култа в Месамбрия през късния елинизъм, запазвайки се и през римската епоха, се проявява и чрез цитираната по-горе емисия. Рядката ѝ иконография може да намери обяснение само по този начин. При това Артемида освен с обичайните си атрибути — лъка и елена, е изобразена до дърво. Това напомня връзката на богинята с дървото, с растителността и плодородието изобщо в древните пелопонески култове, особено Ортия (Ортосия) в Спарта⁶⁹, чийто култ, както бе посочено по-горе, е твърдо засвидетелствуван във Византион в една по-ранна епоха. В този си аспект Артемида е твърде близка до Изиди. Посочените епиграфски паметници, посветени на Изиди и Сарапис, и най-вече последният от тях, дават възможност да се посочи и друга линия, по която е ставало отъждествяването на двете богини. В този надпис от първата половина на I в. н. е. се съобщава за τὰ μεγὰλα Πλοιαφῆσια, което се тълкува като указание, че е празнуван *Navigium Isidis*, празник, свързан с откриването на мореплаването през пролетта, чиято покровителка била Изиди. Вече бе очертана ролята на Артемида като богиня-покровителка на мореплаването, свързано с нейния аспект на лунна богиня (Мунихия—Фосфорос). Логично е да се предполага, че този аспект е бил почитан отрано в такъв пристанищен център като Месамбрия и в такъв случай култът на Изиди в този аспект да се наслои върху този на Артемида Фосфорос. Като се има

⁶⁴ Kraus, Th. Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland. Heidelberg, 1960, p. 154, Taf. 18_{1,3}.

⁶⁵ Пак там, с. 158, табл. 21₂.

⁶⁶ Венедиков, Ив. Цит. съч., с. 63. Този паметник не е привлечен от М. Тачева в проучването ѝ за култа на египетските божества.

⁶⁷ Venedikov, Iv. Trois reliefs surprenants de Mesambria. — Nesselbre. T. 2. S., 1980, 81—85.

⁶⁸ Тачева-Хитова, М. Цит. съч., с. 43, бел. 26.

⁶⁹ Pausaniae Graeciae descriptio, III, 16, 7—11, ed. Spiro. Lipsiae, 1903; Томсон, Дж. Цит. съч., 270—274; Séchan, L., P. Lévêque. Цит. съч., 355, бел. 63; Цит. съч., 460—465.

предвид покровителстващата защитна функция на разглеждания аспект, той спокойно се вмести в понятието за Сотейра. В релефа на стратезите чрез тяхното общо жертвоприношение пред паметника на богинята изгъква вероятно и официалният характер на култа ѝ, а оттам и общосотериологичният аспект на тази Артемида — Хеката — Изида.

Този многостранен характер на култа може да бъде съзрян и в друг паметник от Месамбрия — стелата на Юлия. Нейният надпис гласи: „Тук, както виждаш, лежа аз, богинята Хеката. Някога бях смъртна, а сега съм безсмъртна и вечно млада, аз Юлия, дъщеря на Никий.“⁷⁰ Изхождайки от текста, явно жената с факлите във втория и третия фриз на стелата е Юлия—Хеката, изобразена в различни моменти от своя земен и неземен живот. В интерпретацията на този труден за анализ паметник ще припомним до паралел с един интересен и рядък хекатейон от Сибиу, Румъния, също от II в. н. е., получил напоследък доста добра интерпретация⁷¹. Както се вижда от илюстрацията, особеното тук е, че върху дрехата на едната от фигурите на тройната Хеката е разгънат четирифризов релеф. Във всички фризове са представени само жени с изключение на първия фриз, където е представен и Хермес—Психопомпос. Л. Акимова разглежда релефите като повествование, представящо живота на жената от раждането до смъртта. При първия фриз началото и края на биографията са събрани, при което смъртта доминира над раждането—хероизираната покойница, за която чака Хермес, заема центъра на композицията. В тази връзка се прави предположението, че не е изключено този хекатейон да е бил надгробен паметник⁷² и предлага една пряка допирна точка с месамбрийския паметник. Предполага се също, че на втория и третия фриз са представени последователно стадии в израстването на девойката и вероятно посвещаването ѝ в тайнствата на Хеката. На третия фриз е изобразен хекатейон, в близост до който се извършва някакъв мистичен акт. Поради това изследователката приема, че основната мисъл, вложена във фризовете на хекатейона от Сибиу, е идеята за получаване на безсмъртие по пътя на приобщаването към мистериите на Хеката. Знаменателен в това отношение е кръгът на ангажираните тук богове — Хеката, Хермес — Психопомпос и Артемида — ловджийка. Последната е представена на долния фриз вдясно от четири танцуващи жени; следователно до голяма степен идейното съдържание е близко до това на хекатейоните с хоровод. Но тук танцът не прилича на този на Харитите и Хорите и с право Акимова го приема за близък до народните, поради което той вероятно символизира „противопоставената на смъртта хармония на битието“. Както в първия фриз, така и тук на хоровода, т. е. на живота, се противопоставя смъртта, олицетворена от Великата ловджийка. Животът и смъртта в този паметник както навсякъде в античното изкуство са диалектически съединени. Изследователката обръща внимание на още една важна особеност — различните роли, които играят във фризовете Артемида и Хеката. „Те двете вземат участие в женската съдба, но Хеката по-непосредствено, а Артемида по-косвено — като върховна владетелка на раждането, живота и смъртта на жената. С нейната фигура завършва целият разказ.“⁷³ Колко много прилика има това с ловджийката, увенчаваща фронтона на надгробната стела на Юлия. Колкото до предположенията за мистериите, те са изказани и за месамбрийския паметник⁷⁴, но на фона на казаното за паметника от Сибиу придобиват

⁷⁰ Вж. бел. 62. Преводът на надписа е според Михайлов, Г. Траките. С., 1972, с. 253.

⁷¹ Акимова, Л. И. Новый памятник скульптуры из Пантикапея (К. проблеме хекатейонов). — ВДИ, 1983, 3, 77—80, рис. 5.

⁷² Пак там., с. 77.

⁷³ Пак там., с. 79.

⁷⁴ Kraus, Th. Цит. съч., с. 162, лит.

Обр. 5. Надгробна стела от Дорилея с изображение на Артемиди

много по-конкретен характер. В тази връзка бихме припомнили сложните ритуали в Браурон, танците и другите ритуали, свързани с различните етапи от живота на подрастващите, включително до последната инициация за въстъпване в общността на зрелите жени (или младежи), така характерни за култа на Артемиди в Пелопонес⁷⁵. Или да припомним, че Ифигения, станала жрица на Артемиди, е отгъждествена след смъртта ѝ с Хеката⁷⁶. По този начин се затваря тристепенният кръг от простосмъртната жена до първостепенната богиня. От друга страна, се налага предположението, че „мистериите“, имащи място в такъв случай в култа на Артемиди — Хеката, са още една основа за синкретизиране с Изиди.

В по-тесен смисъл във връзка с покровителстващия аспект на богинята над мъртвите могат да се посочат сходства и с религиозните практики в Мала Азия. Така във Фригия върху фронтоната на надгробните плочи често бил представян Зевс Бронтон, характеризирач изрично чрез надписите като покровител на мъртвите в отвъдния свят. Наред с него била представяна и Хеката с епитета Сотейра⁷⁷. Този пример дава възможност да се обясни

⁷⁵ Вж. бел. 69 и Борисковская, С. П. К вопросу о культе Артемиды в архаическом Коринте. — В: *Культура античного мира*. М., 1966, 39—46; Gali-Kahil, L. L'Artémis de Brauron: rites et mystère. — *Antike Kunst*, 20, 1977, 86—98.

⁷⁶ Pausaniae. Цит. съч., I, 43, 1.

⁷⁷ Герасимова-Томова, В. За култа към Бендиди в Тракия и за тракийското женско облекло. — *Археология*, 1980, № 3, 32—33, бел. 30—31.

Обр. 6. Оброчен релеф на Артемида-сздачка от с. Садина

присъствието на орлите в двата края на фронтона на стелата на Юлия. По важният извод е, че Артемида в този паметник е Сотейра, в чиято обща същност се вмести Хеката. Тук отново ще припомним, че дори за Плутарх Артемида и Хеката са едно и също⁷⁸. Ако искаме да покажем древните корени на Артемида Сотейра, във връзката ѝ с погребалните паметници, достатъчно е да посочим стелата от Дорилея, от VII—VI в. пр. н. е. (обр. 5), където тя е още Πότνια θηρών, крилата, с цвете и лъв в ръце. На обратната страна на паметника бил изобразен покойникът с шлем на кон⁷⁹.

Ако трябва да обобщим наблюденията върху изследвания култ в Месамбрия, бихме изтъкнали, че обективната основа, на която се дължи засилването на ролята на култа на Артемида през елинистическата епоха и многостранните процеси на сближаване с други първостепенни божества, трябва да е била запазването на архаичните черти в образа ѝ, а може би по-точно — измененията в общественно-политическия и културния живот през тази епоха, които ги подчертават отново.

Районът на Наулохос (при дн. Обзор) е предполагаемото местонахождение на мраморен релеф, който изобразявал Артемида, яздеца елен, с оригинална иконография. Според описанието на този изгубен днес паметник той вероятно е почти идентичен с известния релеф от с. Садина, Поповско (обр. 6), при това името на посветителката и епитетите на богинята в посвещението са идентични⁸⁰. В проучване, посветено на паметниците от римска Тракия, представящи Артемида—сздачка, ние предположихме, че е

⁷⁸ Plutarchi. De Herodoti malignitate, 862 a (ed. B. Snell).

⁷⁹ Picard, Ch. Manuel d'archéologie grecque. La sculpture. I. Période archaïque. Paris, 1935, p. 531, fig. 177.

⁸⁰ Mihailov, G. Цит. съч., т. 1, № 306; т. 2, № 759.

Обр. 7. Фрагмент от оброчен релеф от Ерите

твърде вероятно и двата паметника да са посветени на едно и също лице — Артемисия, дъщеря на Артемон⁸¹. Логично е двата твърде сходни паметника да са изработени в едно ателие, което на базата на иконографските особености и пластическите качества ще трябва да се търси по Западното Черноморие. Приема се, че Наулохос е селище, основано от Месамбрия, което през римската епоха се отъждествява с *Mansio Templum Iovis*⁸². Понеже според изследванията работилниците за оброчни релефи през римската епоха се намирали в градовете⁸³, двата релефа са били изработени вероятно в Месамбрия. Тежест на такова предположение придава иконографската и идейната им близост с култовите представи за Артемида в този град. Артемида ловджийка в релефите е и ездачка, и същевременно Фосфорос, както в статуарното ѝ изображение върху арата в левия ъгъл (вж. обр. 6). Този тип кореспондира с паметници от различни области на Гърция от V—IV в. пр. н. е. и като цяло възхожда към образа на минойско-микенските Потнии⁸⁴. Фактът, че паметници от този тип, датирани в V—IV в. пр. н. е., са познати и от Северното Черноморие — от Нимфей и Тиритака⁸⁵, подсказва, че паметници с подобна иконография от този ранен период биха били нормално явление и за култовата пластика на Западното Черноморие.

Ерите (при с. Долни Близнак, Варненски окръг, близо до устието на р. Камчия). Единственият паметник от това антично селище⁸⁶, свидетелстващ за култ към Артемида, е фрагмент, причисляван досега в литературата към релефите на Тракийския конник (обр. 7)⁸⁷. Внимателното вглеждане обаче показва, че се отнася до паметник на Артемида Елафебелос (Елафектонос). Основание за такава интерпретация ни дава характерният начин, по който са свити краката под тялото на притиснатата към земята сърна (елен). За вида на животното говорят късата опашка и тънките стройни крака с двойни

⁸¹ Стоянов, Т. Оброчните релефи на Артемида (Диана)—ездачка от Мизия и Тракия през римската епоха. — Археология, 1984, № 2—3, 31—44.

⁸² Mihailov, G. Цит. съч., т. 1, 249—250.

⁸³ История на България. Т. 1. С., 1979, 353—354.

⁸⁴ Стоянов, Т. Цит. съч.

⁸⁵ Пак там, обр. 2_а и 2_б, за литературата бел. 20, 24.

⁸⁶ Mihailov, G. Цит. съч., с. 249.

⁸⁷ Пак там, № 305 bis.

копита. В малкото паметници на Хероса, в които е показано такова животно, то винаги е нападател от лъв, захапал го за гърба, а тялото му е прилепено до това на жертвата. Често и предната дясна лапа е върху тялото ѝ откъм зрителя. Празното поле зад сърната и следата от релефен детайл в края на фрагмента дават възможност за предложено то тълкуване. Вероятно релефът е представял Артемида, затиснала животно с левия крак (докато десният е опънат назад), поразяваща жертвата с копие или нож. Цялата група е била изобразена налясно и на базата на тази иконографска схема бихме могли да датираме паметника. От иконографска гледна точка той би трябвало да се отнася към римската епоха. В монетните емисии на Херсонес от предримската епоха всички изображения са наляво, докато в емисия от императорската епоха са само налясно⁸⁸. Също така в релеф от елинистическата епоха от Калатис сцената е наляво, а в три скални релефа от Филипи, II в. н. е., съставящи отделно светилище, те са налясно⁸⁹. Само налясно е изобразена сцената и в многобройни емисии в колониалните монети на различни градове в Мала Азия⁹⁰.

Разглежданият фрагмент е ценно свидетелство, единствено засега от нашите земи, за присъствието на този специфичен иконографски тип в западнопонтийските градове вероятно и през доримската епоха. Като имаме предвид третирането му в паметници от класическата и елинистическата епоха както в йонийски, така и в дорийски полиси, паметници от този тип биха могли да съществуват по цялото Западно Черноморие. В тази връзка, при наличието на месец Мунихион в Аполонийския календар, не би било учудващо, ако в календарите на някои от градовете съществува и месец Елафеболион.

Одесос. Известно е, че тази голяма милетска колония по нашия Черноморски бряг е основана почти век по-късно от Аполония. Естествено е в по-младата сестра да се очаква приблизително същият култов живот, което се доказва и с месеца Артемисиос в календара на града⁹¹.

Най-значителният паметник, свързан с култа на Артемида, е мраморният оброчен релеф, открит при разкопки в района на термите. В едикула с фронтон с акротери е представена права богиня насреща, облечена в дълъг, двойно препасан хитон; с лявата ръка тя държи близо до тялото си две дълги факли или копия, а с дясната, отпусната надолу и леко встрани — вероятно фиала, сега очукана; зад дясното рамо високо се подава колчан; под дясната ръка на богинята е изобразено клекнало куче, а отдясно, до рамката — обърнат към нея адорант. На рамката отдолу има надпис: 'Αρσιτομένης Αἰόλου Φωσφόρωι κατ' ἐνύπνιον⁹². Релефът е датиран към II—I в. пр. н. е. и, разбира се, е бил посветен в някое светилище, съществувало в района на местонамирането му. Около този паметник вече съществува известна дискусия⁹³. Приемайки факта на откриването му в светилище на Херос

⁸⁸ Анохин, В. А. Цит. съч., № 77—81, табл. V — емисия от 300—290 г. пр. н. е.; № 88—92, табл. VI — 290—270 г. пр. н. е. № 133—137, табл. IX (обр. 17); № 191, табл. XII — 100—90 г. пр. н. е.; № 200—201, табл. XIII — 47—44 г. пр. н. е.; налясно в емисия от 180—192 г. пр. н. е. — № 280—282, табл. XIX.

⁸⁹ Collart, P., P. Ducrey. Цит. съч., 104—111, № 80—82, фиг. 101—105; Bordenache, G. — Dacia. IV, 1960, 497—498, fig. 10.

⁹⁰ Sylloge Nummorum Graecorum (SNG) — Caria. II. Copenhagen, 1946, nn. 496—498, pl. 11⁴⁹⁶⁻⁴⁹⁸ — Stratoniceia; n. 463, pl. 11⁴⁶³; SNG. Aeolis—Lesbos. Cop. 1945, n. 243, pl. 5²⁴³ — Myrina; SHG. Ionia. Cop., 1945, n. 409, pl. 9⁴⁰⁹, n. 420, pl. 10⁴²⁰, nn. 459—460, 464, 479, 480 — pl. 11, ect. — Ephesus.

⁹¹ Wernike, K. Цит. съч., кол. 1408.

⁹² Mihailov, G. Цит. съч., № 88 bis.

⁹³ Пак там, № 37 bis.

Карабазмос, М. Мирчев изрази мнението, че сме изправени пред светилище на тракийските богове Херос и Бендида⁹⁴. Д. Попов отхвърли такава интерпретация, но предложи в богинята да се види не Артемида, Артемида—Хеката, а просто Фосфорос⁹⁵. Действително в надписа богинята е назована само така, но изображението е красноречиво и епитетът има задачата само да уточни аспекта, в който се обръща към нея вярващият. Колчанът недвусмислено определя Артемида, а двата дълги предмета са вероятно факли, защото не съответствуват на определението „Светлоносяща“. Дългият хитон подсказва, че в този късноелинистически паметник е копиран оригинал, възходящ към V—IV в. пр. н. е. Вече става дума за неотделимата от Артемида същност на светлинна, лунна богиня с произтичащи от това широк кръг аспекти (функции). Най-общо тази страна на богинята се представя иконографски чрез двете факли и епитета Фосфорос (в други случаи Мунихия, Сотейра). В разглеждания паметник богинята се представя вероятно с патера, което трябва да означава, че тя приема приношението на адоранта в светилището си, символизирано чрез едикулата. А адорантът вероятно е самият Аристомен, син на Еол, от надпис, според който той поднася своя благодарствен дар на богинята заради добрия, вещаещ добро и пр. сън. Името на Адоранта е чисто гръцко и вярата в лунната богиня, влияеща и върху съня, е напълно характерна за гърците⁹⁶. Самото негово изобразяване върху релефа-дар, поднесен на богинята, съответствува на гръцката култова практика. Понеже дарителят е мъж, би могло да се предполага, че се отнася за благополучно завършило начинание, започнато „по внушение“ на божеството — пътуване, сделка, риболов. И трите вида дейност са логични за гражданин на морски град като Одесос. По-специално пътуването по море и риболовът, както бе изтъкнато по няколко повода, са в сферата на Артемида—Фосфорос, Мунихия или Агротера.

Данните за Артемида Фосфорос се допълват от бронзовите автономни монети, датирани около 200 г. пр. н. е., с изображение на глава на богинята и пред нея лунен сърп⁹⁷ или бюста на богинята с колчан зад гърба⁹⁸; на реверса си двете имисии имат изображение на колчан. Това още веднъж потвърждава неотделимия лунен аспект на богинята от ловната ѝ същност.

В релеф, посветен според надписа на Έκάτη ἑλκήμοος, е представена фронтално богиня в дълъг двойно препасан хитон, с малко дете в лявата ръка и къса факла в дясната. Вдясно от нея (вляво на зрителя) е приклепнало куче. Вляво е запазена задната част от тялото и върха от муцуната на сърна или елен⁹⁹. Това изображение е останало извън вниманието на авторите, разглеждали този паметник, а елен (сърна) и куче, както стана ясно, вече говорят за Хеката, пряко свързана с Артемида. Така по-лесно би получило отговор учудването на Т. Краус заради изобразяването на Хеката в този релеф от римската епоха с едно тяло — иконография, характерна за малоазийските първообрази. Според този учен аспектът, в който се изявява богинята в паметника от Одесос като Куротрофос (отглеждаща, отхранваща юноши), никога не е бил нейна основна характерна черта¹⁰⁰. За по-вероятната

⁹⁴ Мирчев, М. За античните храмове в Одесос. — ИИМ—Варна, 3 (18), 1967, с. 27; Срв. Тончева, Г. Об иконографии и характере фракийского Хероса из Одессоса. — In: Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica. S., 1963, p. 79.

⁹⁵ Попов, D. Caractéristique et localisation du culte de Bendis. — Etudes Balkanique, 1976, 2, p. 125.

⁹⁶ Томсон, Дж. Цит. съч., 211—214, 224—227.

⁹⁷ Мушмов, Н. Цит. съч., № 1537.

⁹⁸ Пак там, № 1553, табл. III₁₂.

⁹⁹ Mihailov, G. Цит. съч., № 89.

¹⁰⁰ Kraus, Th. Цит. съч., с. 163.

интерпретация на богинята като Артемида—Хеката Куротрофос свидетелствува и прическата ѝ. Косата е прибрана конично нагоре и вързана, като образува малък кок. Достатъчно е сравнение с паметници, където действително Хеката или друга богиня е изобразена с висок калатос, за да се убедим в несъстоятелността на твърдението на Б. Филов и Я. Тодоров, че богинята е с калатос¹⁰¹. Напротив, тази висока прическа е характерна за много паметници на Артемида от IV в. пр. н. е.¹⁰² Интересно е, че в този паметник посветителят е от мъжки пол. Може би детето, което богинята държи, е Даматрий, чиито родители принасят оброчния релеф, призовавайки богинята ἑλτήκοος (вслушваща се) да покровителствува крехкия детски живот.

Вече стана дума за характерните за много области на Гърция ритуали и празници, свързани с ролята, която Артемида играе в живота на подрастващите; с тях вероятно трябва да свържем разгледания по-горе паметник, както и бюста на момиченце от IV—II в. пр. н. е., открит в Одесос, за който се привеждат паралели от светилището на Артемида в Браурон¹⁰³.

Към паметниците на Артемида в Одесос от елинистическата епоха се отнася и един фрагмент от калъп за теракотова статуйка¹⁰⁴. Отпечатъкът представя богинята като че ли гола, което поставя под съмнение интерпретацията на паметника — може да се отнася по-скоро за изображение на Афродита. За това може би свидетелствува лицето с прическата и нехарактерната за Артемида диадема.

Дионисопол. Единственото пряко свидетелство за култ към Артемида произхожда извън града, от околностите на с. Кранево, при устието на р. Батова. Релефът изобразява Артемида и Аполон, наречени от посветителя Дионисий ἑλτήκοοι¹⁰⁵. Освен силната „обрушеност“ на паметника, проблем в интерпретацията предизвиква и липсата на датировка. Като имаме предвид, че Дионисопол, откъдето вероятно произхожда паметникът, е колония-внучка на Милет, би могло да се предположи, че тук е изобразена характерната за метрополията божествена двойка — брат и сестра. Аполон е характеризираан чрез атрибута си като Китарет, а Артемида — чрез дългата факла като Фосфорос, аспект, както вече стана ясно, характерен за култа по цялото Западно Черноморие. Не може да се каже какъв предмет държи богинята в отпуснатата си дясна ръка. В такава схема тя обикновено държи фиала. Както в релефа на Фосфорос от Одесос и тук колчанът стърчи високо зад рамото на богинята. Твърде широкото и наклонено към лявата ръка деколте и вертикалният удебелен ръб над лявото бедро ни карат да предположим, че Артемида е била изобразена с небрида над късия хитон. Ще обърнем внимание на още един факт, незадържал досега вниманието на специалистите. Островърхото окончание на главата и двете релефни ленти, падащи от нея диагонално към рамената, недвусмислено свидетелствуват, че богинята носи кожена шапка. Впрочем подобна шапка тя носи и в надгробната плоча на Юлия Хеката (обр. 4). Вероятно „фригийската“ шапка на богинята би трябвало да

¹⁰¹ Тодоров, Я. Паганизъмът в долна Мизия през първите три века след Христа. С., 1928, с. 186, № 189 сочи, че животното отдясно също е куче.

¹⁰² Oplandini, P. Tipologia e cronologia del materiale archeologico di Gela all'età di Ierone II. — *Archeologia Classica*, No 9, fasc. I, 1957, p. 57, tav. XIX₁₋₂.

¹⁰³ Тончева, Г. Скулптурата в Одесос от V—I в. пр. н. е. — ИИМ — Варна, 5 (20), 1969, 11—12, № 9, обр. 9.

¹⁰⁴ Мирчев, М. Сбирка от теракоти в музея на гр. Сталин. — ИВАД, 10, 1956, с. 20, обр. 121.

¹⁰⁵ Mihailov, G. Цит. съч., № 33.

се отдаде на връзките с малоазиатската метрополия¹⁰⁶. Този паметник ясно подсказва, че не бива с лека ръка по присъствието на небрида и шапка в даден паметник той да се обявява за такъв на Бендида.

В заключение би могло да се посочи, че анализът на преките и косвените данни, с които разполагаме за култа на Артемида в западнопонтийските градове, показват сходството му с този в континентална, островна и малоазийска Гърция. От друга страна, няма данни, които да показват някаква връзка с местни култове, а още по-малко асимилационни процеси. Констатираното в голяма степен на вероятност заимствуване на иконографията на богинята на Кабиле Фосфорос от тази на Артемида Фосфорос в Месамбрия също не може да се тълкува пряко в тази насока. Изявявайки се като Сотейра, Артемида Фосфорос се явява покровителка на определен полис, а резултатите от проучванията през последните години го очертават като селище от подобен тип. Това означава по-различна религия, на друга социална база. Но това вече е въпрос на отделно проучване.

¹⁰⁶ Детайли в облеклото като високата „фригийска“ шапка, небридата, високите ботуши и двете копия не са монопол на Бендида в нейната атическа иконография. По този начин е изобразяван и Парис, както и изобщо екзотични, източни, варварски персонажи. Вж. Moret, J.-M. Le jugement de Paris en Grande Grèce: Mythe et actualité politique. — *Antike Kunst*, 21, 1978, 1, p. 88, fig. 1—2, pl. 22—28. Срв. Collart, P., P. Ducrey. Цит. съч., с. 220, бел. 5.